

**We
hebben
alles onder
controle**

**Risico en
corona**

Christ
Klep

WP

We hebben alles onder controle

We hebben alles onder controle

Risico en corona

Christ Klep

WALBURGERS

WALBURGERS

Omslagontwerp: Gijs Mathijs Ontwerpers
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6249 865 5

e-ISBN 978 94 6249 866 2

NUR 740

© 2022 C. Klep / Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding: 'Groter dan de oliecrisis...'	11
Tijdslijn van de pandemie	13
1. Over risico – Meten is weten, gissen is missen en gokken is dokken	25
Wat is risico?	33
Risico perceptie als centraal begrip	37
Historisch risico, dobbelstenen en onze hedendaagse risicomaatschappij	42
2. De overheid – 'We zijn zeer goed voorbereid...'	63
Risicodynamiek en overheid	68
Uit voorzorg	75
Een goedmoedige moloch?	82
Een tussenconclusie – trots en tevreden?	91
3. De wetenschap – Op weg naar een expertocratie?	95
Wetenschappers als BN'ers en pionnen	97
Een ongemakkelijke omhelzing	104
Wetenschappelijke kinnesinde en intussen achter de geraniums	115
4. De burgers – <i>To risk or not to risk</i>	127
Een beetje vertrouwen, graag	130
Een kwestie van risico voelen	133
Een democratisch virus? Risico-ongelijkheid en de pandemie	139
Dus toch een 'angstige' burger?	145
Begrijp ik u goed? Over risicocommunicatie en de burger	153

Conclusie	167
En de toekomst?	171
Noten	175
Literatuur	199
Register	201

Voorwoord

Coronavirussen sluipen al een tijdje rond. Een team wetenschappers onderzocht genetisch materiaal in Oost-Azië en concludeerde dat de eerste coronavirussen al zo'n 25.000 jaar geleden opdoken.¹ Hoe oud ook, het virus blijft voor nogal wat mensen mysterieus, om niet te zeggen griezelig. Maar daar valt blijkbaar iets aan te doen. Volgens psycholoog John Johnson (Penn State University) hebben liefhebbers van akelige films over zombies, aliens, besmettelijke ziekten en andere catastrofes waarschijnlijk een voordeel. Deze kijkervaring maakt mensen namelijk weerbaarder tegenover de ontwrichtende coronapandemie.² Vergelijkingen met films als *Alien* (1979) van regisseur Ridley Scott waren sowieso niet van de lucht. Ook hier drong een griezelig wezen de mens binnen om dood en verderf te zaaien. Anders gezegd: 'Mensen kiezen wat te vrezen en hoe sterk de vrees zal zijn.'³

Zelfs dan nog beklijft het gevoel dat de coronacrisis ons heeft overvallen. (Een niet helemaal terecht gevoel overigens, zoals verderop zal blijken.) De eerste berichten over het nieuwe coronavirus COVID-19 kwamen eind 2019 binnen uit het Chinese Wuhan. Binnen enkele weken was er sprake van een mondiale pandemie. Overal ter wereld balanceerden overheden, wetenschappers en burgers op het slappe koord van risico en coronamaatregelen: hoe ver moesten die gaan? Het Britse *Collins Dictionary* koos 'lockdown' als woord van het jaar 2020. (Ook in Nederland breidde het corona-idioom zich snel uit, met woorden als 'quarantinderen' en 'coronazi'.)

Wetenschappers stortten zich massaal op epidemiologische schattingen, gezondheidsmaatregelen en de ontwikkeling van vaccins. Sterker nog, nooit is de wetenschap zo nauw verweven geweest met dagelijkse beleidskeuzes en de uitvoering daarvan. Burgers probeerden, zo goed en zo kwaad als het ging om te gaan met thuiswerken, Zoomsessies, sociaal isolement, anderhalve meter afstand en mondkmaskers. 'We worden gedwongen onze eigen sterfelijkheid en economische kwetsbaarheid onder ogen te

zien,' schreef een team Britse sociaalpsychologen, 'en om nieuwe manieren te vinden om te leven en te werken in een virtuele wereld. En de ongelijkheid aan te pakken die de pandemie heeft blootgelegd.⁴

De coronapandemie komt neer op een soort uitputtingscrisis: de acute spanning van het begin loopt over in chronische stress. Het is een sluipende crisis, enigszins vergelijkbaar met klimaatverandering of de energietransitie: geen scherpe uitschieters en iedereen beseft dat een oplossing niet om de hoek ligt. In een dichte mist van onzekerheid de neus stoten en improviseren, dat ritme bepaalt de orde van de dag. De coronacrisis valt in de categorie *wicked problems*. Dit zijn ongestructureerde problemen die lastig of vrijwel niet op te lossen zijn. De bouwstenen van het probleem grijpen in elkaar. Probeer je één deelprobleem op te lossen, dan duiken vanzelf nieuwe problemen op. Zo worstelt iedereen zich door de pandemie. Juist door nieuw beleid, veranderende inzichten of gedragsaanpassingen verandert de coronacrisis steeds van vorm. Al snel lijkt het alsof iedereen achter de feiten aanhobbelt. De maatregelen van vandaag veroorzaken de problemen van morgen. Een wicked problem als de coronacrisis overstijgt beleidsdomeinen, regiogrenzen, bestuurslagen, privésferen en tijdsplanning. En ja hoor, binnen de kortste keren telde Nederland 17 miljoen coronadeskundigen.

Logisch dat beslissers, wetenschappers en burgers niet altijd door één deur konden. En trouwens, hadden we met z'n allen niet gewoon ongelooflijk veel geluk? 'De maatregelen waren niet meer dan zandzakjes tegen de dijk bij een grote overstroming,' schreven wetenschappers Sake de Vlas en Denny Borsboom. 'Als er geen vaccin was geweest, was het maar zeer de vraag of we in staat zouden zijn geweest menselijk gedrag voldoende te sturen om deze pandemie in goede banen te leiden. We zijn gered door de gong, dat is pure mazzel.'⁵ De coronacrisis was al met al ook één groot en uniek wetenschappelijk experiment.

Dit boek heeft zijn wortels in een cursus die ik begin 2020 verzorgde voor een werkgroep internationale studenten aan

de Universiteit van Amsterdam (UvA). De cursus draaide om zogeheten collectieve-actieproblemen. Als alle individuen in een collectief (zoals een staat of beroepsgroep) meewerken aan het oplossen van belangrijke gezamenlijke problemen, dan heeft het hele collectief daar voordeel van. Denk aan het innen van belastingen, de verdediging van het vaderland of het garanderen van de best mogelijke gezondheidszorg.

In de praktijk echter varen individuen vaak een eigen koers die botst met het collectief belang. Daar zijn heel wat redenen voor, zoals onwetendheid, luiheid, principes, onwil of opzet. Stel dat een pacifist uit overtuiging niet meebetaalt aan de defensiebegroting. Heeft deze ongetwijfeld vriendelijke en welwillende burger dan nog steeds recht op een plaats in de schuilkelder als de vijandelijke bommenwerpers naderen? En als bijna iedereen zich laat vaccineren, waarom zou ik zélf dat risico dan nog nemen? De gewenste groepsimmunitet komt er immers toch wel. Dagelijks worden we overspoeld met dit soort keuzes.

Halverwege de cursus barstte de coronacrisis los. Fysiek onderwijs maakte plaats voor digitaal onderwijs. Ook ik moest geloven aan de 22-inch dwangbuis van Zoom en Teams. (Noem me ouderwets, maar er echt aan wennen, zal ik nooit.) Eén inzicht was toen echter al diep ingedaald. De dynamiek achter collectieve-actieproblemen – zoals de coronacrisis – wordt in de praktijk sterk aangestuurd door ons risicodenken, ofwel het voortdurend inschatten, afwijzen en nemen van risico's. Vrijwel elk politiek besluit, elke economische afweging, elke sociale interactie en elke individuele keuze vloeide in deze pandemie uiteindelijk voort uit risicodenken en de daarmee nauw samenhangende risicogevoelens (risicoperceptie). Het ene individu kruipt angstig in zijn schulp, de buurman leeft schijnbaar onverstoorde zijn leventje en weer een ander ziet juist kansen. Een onvrijwillig groot risico als de pandemie vereist dagelijks hele reeksen vrijwillige of onvrijwillige risicokeuzes: anderhalve meter afstand houden? Toch naar het werk met een snottiger neus? De wetenschappers van het eerstverantwoordelijke Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) vertrouwen? De premier

vertrouwen? Minister Hugo de Jonge vertrouwen? Enzovoort. Vaak zijn dat bewuste keuzes, maar even zo vaak routineuze of onbewuste beslissingen.

Collectieve-actieproblemen als de coronacrisis hangen dus nauw samen met vertrouwen. In dit soort complexe gevallen van dreiging, onzekerheid en risico(-acceptatie) moeten de spelers elkaar zien te vinden. Vanwege de overzichtelijkheid is in dit betoog gekozen voor een vertrouwensdriehoek van overheid, wetenschap en burgers.⁶ Corona heeft het risicodenken van alle spelers op scherp gezet en heel wat gezamenlijke belangen en scheidslijnen blootgelegd. Uiteindelijk doemt de vraag op of de risicoreacties in een onverhoopte soortgelijke crisis in de toekomst hetzelfde zouden zijn. Is het antwoord daarop ja, dan is dat zowel geruststellend als verontrustend.

Christ Klep
Oudenbosch, najaar 2021

Inleiding: ‘Groter dan de oliecrisis...’

[O]nderzoek van KPMG liet zien dat slechts 7 van de 25 AEX bedrijven een pandemie als risico zagen in 2019. Dat lijkt best raar wanneer je kijkt naar het feit dat we midden in een pandemie zitten met mondiaal heftige effecten. Ik heb hier toch een dubbel gevoel bij. Want ik snap heel goed dat je het risico op een pandemie nou niet als belangrijk risico ziet, zeker niet wanneer je een traditionele manier van kijken naar risico's hanteert. Want wat is de 'kans van optreden' en wat is de 'gevolgschade' van een pandemie? Wie had voorzien dat dit zo groot kon zijn in moderne tijden?
– Jan Heinen, directeur PLUC! (september 2020)¹

In 2019 had nog zowat niemand van het coronavirus gehoord. In 2020 verkozen we ‘anderhalvemetersamenleving’ tot Woord van het Jaar. Het kan verkeren. Het pre-coronatijdperk keert niet meer terug, verzekerden deskundigen in koor. Het ‘oude normaal’ maakte plaats voor het ‘nieuwe normaal.’ Wat is ons de afgelopen twee jaar eigenlijk overkomen? Een verontrustende voorbode van wat aan mondiale dreigingen nog komen gaat? ‘Nou, in *peace-time* misschien wel de grootste crisis die ons als samenleving raakt sinds de oorlog,’ peinsde premier Rutte* al kort na het begin van de pandemie. ‘Het lijkt mij groter dan de oliecrisis van begin jaren zeventig. Aanzienlijk groter.’²

De coronapandemie ondermijnde hoe we informatie verwerken en risico inschatten. Volgens sommige psychologen viel de pandemie simpelweg buiten de reguliere kaders van menselijke

* In januari 2021 viel het kabinet-Rutte. Vanaf dat moment droegen bewindslieden de toevoeging ‘demissionair.’ Maar omdat het kabinetsbeleid de gehele coronaperiode bestrijkt en om steeds wisselende aanduiding van bewindslieden te vermijden, is hier gekozen voor het weglaten van de demissionaire status.

intuïtie. De pandemie zette alles onder druk: de klassieke rol van de overheid als gids en beschermer, de rol van de wetenschap als ontdekker en raadgever, het dagelijkse leven van de burger. En aan kritiek geen gebrek, zowel binnen als buiten de lijnen van het coronaspeelveld.

Wie probeert greep te krijgen op de effecten van de pandemie kan kiezen uit een reeks invalshoeken: politiek, bestuurlijk, economisch, maatschappelijk, juridisch of psychologisch bijvoorbeeld. Dit boek kiest voor een specifieke invalshoek om de pandemie en de bijzondere relatie tussen overheid, wetenschap en burgers te ontrafelen: risico en risicoperceptie. Dit is een bewuste keuze. Juist risicodenken verklaart in hoge mate de dynamiek achter de keuzes die overheid, wetenschap en burger maakten tijdens de pandemie.

Dit betoog dient dus niet als politiek schotschrift of moreel pamflet. Het is bovenal de zo nuchter mogelijke doorgronding van een ingrijpend proces – op mondiale, nationale, groeps- en individuele schaal – met als basis risico-inschatting en risicomangement. Langs welke lijnen reageerden overheid, wetenschappers en burgers toen een ernstig en vervreemdend risico ze in het gezicht staarde? Niet alleen dat, als ons risicodenken inderdaad bepalend blijkt en niet ingrijpend wijzigt – waar het niet naar uitziet – dan zal onze reactie op de eerstvolgende vergelijkbare pandemie langs dezelfde lijnen verlopen.

In zowat elk besluit en elke daad schuilt risico. Soms zo minimaal en alledaags dat het risico niet eens wordt opgemerkt. Soms ontardt risicobesef dan weer in paniekvoetbal. Tussen deze uitersten zijn eindeloos veel variaties mogelijk. Kortom, een stevige bodem onder deze analyse vereist helder inzicht in het concept risico. Het volgende hoofdstuk neemt het fenomeen risico nader onder de loep. Risico is trouwens niet hetzelfde als 'onzekerheid' of 'gevaar'. Risicodenken maakte de afgelopen eeuwen een duidelijke ontwikkeling door en heeft volgens sommige wetenschappers de status van een dominante kracht verworven. Een kracht die ons dagelijkse leven is gaan bepalen en ons angstig maakt. De literatuur slaat ons om de oren met

begrippen als *world risk society*, ‘voorzorgmaatschappij’ en ‘pech moet weg’. De coronapandemie biedt de kans het risicobegrip te toetsen aan een complexe werkelijkheid. Als ware het een snelkookpan.

In de daaropvolgende hoofdstukken stelt het betoog scherp op de belangrijkste spelers: overheid, wetenschap en burgers (met een bijrol voor de media), met name in hun onderlinge interactie. Er ontvouwt zich een breed palet aan politieke, sociale, institutionele, economische en psychologische gebeurtenissen, ontwikkelingen en keuzes. De rol die de overheid op zich nam, vloeide uiteindelijk voort uit een eeuwenlang proces van toenemende staatsbemoeyenis. Omgang met risico maakte daar integraal deel van uit. En hoe zat het dan met de eigen risicoverantwoordelijkheid van de burger, die nogal eens het predicaat ‘angstig’ of ‘irrationeel’ opgeplakt heeft gekregen? Ten slotte, met de toename van kennis en technologie dwong het risicobesef de wetenschap in een steeds lastiger spagaat. Risico omringt al deze spelers vanouds – tijdens de pandemie al helemaal.

De lezer zal zich de afgelopen coronajaren ongetwijfeld nog goed voor de geest kunnen halen. Daarom wordt hier volstaan met een beknopte tijdlijn die de belangrijkste gebeurtenissen, besluiten en actoren nog eens voor het voetlicht haalt.³

Tijdlijn van de pandemie

Prompt maakte het ‘briefje van Bruins’ furore. Hoe toevallig kon iets zijn? De datum was 27 februari 2020, het tijdstip tien voor half tien in de avond. De NOS verzorgde een speciale uitzending over het nieuwe coronavirus. Ook minister voor Medische Zorg & Sport Bruno Bruins was aangeschoven. De nog mysterieuze infectieziekte waarde al rond in met name China, Zuid-Korea en Italië. In Nederland waren nog geen besmettingen gemeld. Na vijftig minuten uitzending viel presentator Rob Trip iets op: ‘Mijnheer Bruins, u krijgt nu een briefje in uw hand geduwd.’

En inderdaad, een eindredacteur overhandigde de minister een briefje, dat de redacteur op zijn beurt van Bruins' woordvoerders had gekregen. Enigszins gedragen las Bruins het briefje voor: 'Patiënt bevestigd, direct in isolatie, Elisabeth-TweeSteden Ziekenhuis Tilburg, man.' Het betrof een 56-jarige man uit het Brabantse Loon op Zand. De vakantie had hij kort daarvoor doorgebracht in Noord-Italië. De eerste besmetting in Nederland was een feit. Althans, de eerste *gemelde* besmetting. Het eerste officieel vastgestelde sterfgeval vond plaats op 6 maart in Rotterdam, maar vermoedelijk waren er in februari al zeker vijf overlijdens door corona.⁴

Wie was in Nederland de eerste coronadrager, ofwel de eerste Nederlandse *patient zero*? De geschiedenis kent verschillende fameuze 'oerpatiënten'. Mary Mallon bijvoorbeeld verwierf aan het begin van de twintigste eeuw een legendarische status als 'superverspreider' van tyfus: mensen met een bijzonder hoge virale lading in de mond en neus, die vele anderen aansteken.⁵ Gretig stortte het journaal zich op het epos van 'Typhoid Mary' ('Mary de tyfuslijder'). Op een cartoon bakte ze menselijke schedels als eieren in een pan. Een andere bekende patient zero is de Frans-Canadese steward Gaetan Dugas. Deze werd ervan beschuldigd startpunt te zijn van de aidsepidemie die in de jaren tachtig ook de VS teisterde. 'The Man Who Gave Us AIDS', kopte *The New York Post* onbeschaamd. De beschuldiging bleek later uit de lucht gegrepen, maar bleef als een taaie mythe rondwaren.⁶

Is de Brabantse Lea Kant de Nederlandse oerpatiënt? Dat is heel goed mogelijk. Toen minister Bruins zijn briefje voorlas, lag Lea Kant al een week op de intensive care van het Beatrixziekenhuis in Gorinchem. Pas na overplaatsing naar het Erasmus Medisch Centrum in Rotterdam gaf een test uitsluitel. Ze bleek positief. Het Beatrixziekenhuis ging alsnog op slot. 'Ik wist niet eens wat corona was. Mijn man heeft het me moeten vertellen toen ik wakker werd,' verhaalde Lea Kant later.⁷ Noord-Brabant bleek al snel een coronahotspot. Carnaval – één collectieve dronken en dampende superverspreider – was daar mede debet aan. Ook